

**DESPRE
MATERIALISMUL ISTORIC**

F. ENGELS

Proletari din toate țările, uniți-vă!

DESPRE MATERIALISMUL ISTORIC

COLECȚIE DE SCRISORI

FRIEDRICH ENGELS

1990–1994

REPUBLICARE
COMUNISM ȘTIINȚIFIC

2025

1 Către Conrad Schmidt la Berlin

Londra, 5 august 1890

Dragă Schmidt,

Scrisoarea d-tale a călătorit în buzunarul meu până la Capul Nord, trecând printr-o jumătate de duzină de fiorduri norvegiene; intenționez să-ți răspund chiar în timpul excursiei, dar condițiile de scris pe vaporul cu care Schorl [emmer] și cu mine am făcut voiajul erau mizerabile; încerc acum să recuperez întârzierea.

Multe mulțumiri pentru știrile legate de activitatea d-tale care mă interesează întotdeauna foarte mult. Ar trebui, totuși, să încerci să scrii articolul despre Knapp, căci problema e mult prea serioasă. Scopul urmărit ar fi spulberarea tradiției prusiene într-unul din punctele ei esențiale și dezvăluirea înepțiilor care stau la baza vechii fanfaronade.

Prelucrarea Cărților albastre¹ engleze pentru „Archiv” ar putea fi cu greu realizată de cineva care nu locuiește la Londra și nu are astfel posibilitatea să aprecieze el însuși importanța teoretică și practică a diferitelor publicații. Numărul publicațiilor parlamentare este atât de mare încât apar lunar cataloage consacrate acestora — ai fi deci în situația de a căuta un ac de cusut într-un car cu fân și de a te trezi cu un ac de gămălie în mână. Dacă vrei, totuși, să întreprinzi ceva în acest domeniu — în majoritatea cazurilor este o muncă de ocnă, dacă este făcută așa cum trebuie — îți stau cu plăcere la dispoziție pentru orice fel de informație. Dar dacă Brown vrea să aibă pe cineva care să-l ajute sistematic, cel mai bun lucru ar fi, dacă s-ar adresa lui Ede Bernstein. 4, Corinne Road, Tufnell Park N, Ede B[ernstein] vrea să studieze tocmai condițiile din Anglia de îndată ce va scăpa de „Soz[ial]dem[okrat]”, așa că s-ar potrivi de minune. El pleacă azi sau mâine pentru câteva săptămâni la mare, așa că eu n-am cum să-l întreb dacă acceptă ideea ce abia acum mi-a venit în minte.

Am văzut prezentarea cărții lui Paul Barth făcută de cucuveaua de Moritz Wirth în revista vieneză „Deutsche Worte” și, citind această critică, am rămas cu o impresie nefavorabilă chiar și despre carte. Am s-o răsfoiesc, dar trebuie să-ți spun că, dacă Moritzchen îl citează exact pe Barth când

¹ Nota EP: Cărțile albastre (Blue Books) — denumire generică dată publicațiilor care cuprind materiale ale parlamentului englez și documente diplomatice ale ministerului afacerilor externe. Cărțile albastre, numite astfel din pricina copertilor lor albastre, au început să fie editate în Anglia încă din secolul al XVIII-lea și reprezintă principalul izvor oficial al istoriei economice și diplomatice a acestei țări. Marx a folosit Cărțile albastre îndeosebi când a lucrat la „Capitalul”.

afirmă că acesta n-a putut găsi în toate scrierile lui Marx alt exemplu pentru dependența filozofiei etc. de condițiile materiale de existență decât că Descartes consideră animalele drept mașini, mi-e milă de omul care poate scrie așa ceva. Și, dacă omul acesta încă n-a descoperit că, dacă condițiile materiale de existență sunt *primum agens*², aceasta nu exclude posibilitatea ca domeniul ideilor să exercite la rândul său o influență, fie și secundară, asupra acestor condiții materiale, este cu neputință ca el să fi înțeles subiectul despre care scrie. Dar, după cum am mai spus, toate acestea le-am aflat la mâna a doua, și Moritzchen este un prieten care-ți poate fi fatal. Concepția materialistă asupra istoriei are astăzi și ea o grămadă de asemenea prieteni cărora le servește drept pretext pentru a *nu* studia istoria. Întocmai cum spunea Marx despre „marxiștii” francezi de pe la 1870: „Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas marxiste”³

Tot așa a avut loc în coloanele ziarului „Volks-Trib[üne]” o dezbatere cu privire la repartitia produselor în societatea viitoare, și anume dacă această repartitie se va face după cantitatea de muncă sau în alt fel. Problema a fost privită dintr-un punct de vedere foarte „materialist” în opoziție cu o anumită frazeologie idealistă despre dreptate. Dar, curios lucru, nimănui nu i-a trecut prin minte că modul de repartitie depinde totuși în esență, de *cât* anume urmează a fi repartizat, iar acest lucru variază în funcție de progresele pe care le fac producția și organizarea socială, așa că modul de repartitie se va schimba, probabil, și el. „Societatea socialistă” însă le apare tuturor participanților la dezbatere nu ca ceva supus unei continue modificări, supus progresului, ci ca ceva stabil, fixat odată pentru totdeauna, având, așadar, și un mod de repartitie fixat o dată pentru totdeauna. În mod rațional însă nu poți face altceva decât: (1) să încerci să descoperi modul de repartitie cu care *se va începe* și (2) să cauți să găsești tendința generală spre care se va orienta în continuare dezvoltarea. Dar despre așa ceva nu găsesc niciun cuvânt în toată dezbateră.

În genere, în Germania cuvântul „materialist” servește multor scriitori mai tineri ca o simplă frază cu care se etichetează orice, fără vreun studiu mai amănunțit, cu alte cuvinte se lipește această etichetă și se consideră problema lichidată. Concepția noastră asupra istoriei însă e înainte de toate un îndreptar pentru studiu și nu o pârghie pentru construcții de tip hegelian. Întreaga istorie trebuie studiată din nou, condițiile de existență ale diferitelor formațiuni sociale trebuie studiate în amănunt înainte de a se încerca să se deducă din ele concepțiile politice, juridice, estetice, filozofice, religioase etc.

² Nota EP: Mobilul inițial.

³ Nota EP: „Tot ce știu e că nu sunt marxist”.

care le corespund. În această direcție, până acum s-a făcut puțin, pentru că doar puțini s-au apucat serios de o asemenea treabă. Aici avem nevoie de un ajutor masiv, domeniul este nesfârșit de vast, iar cine vrea să muncească serios poate să realizeze multe și să se evidențieze. În loc de asta însă frazele despre materialismul istoric (*totul* poate fi prefăcut în fraze) le servesc prea multor germani din generația tânără numai pentru a-și încropi la repezeală o sistematizare a cunoștințelor lor istorice relativ sărăcăcioase — istoria economică se mai află doar în fașă! — și a-și închipui apoi că ar fi niște spirite uriașe. Și atunci poate apărea un Barth ca să atace problema însăși, care, ce e drept, a fost redusă de cei din jurul său la o simplă frază.

Dar toate acestea se vor aranja cu timpul. În Germania suntem acum destul de puternici pentru a putea suporta multe. Unul din cele mai mari servicii pe care ni le-a făcut legea împotriva socialiștilor a fost acela că ne-a scăpat de insistența cărturarilor germani de inspirație socialistă. Acum suntem destul de puternici pentru a-l putea digera și pe cărturarul german care a început din nou să-și dea ifose. D-ta, care ai realizat într-adevăr ceva, nu se poate să nu fi observat cât de puțini dintre tinerii literați care se alătură partidului își dau osteneala să se ocupe de economie, de istoria economiei, de istoria comerțului, a industriei, a agriculturii, a formațiunilor sociale. Câți știu oare despre Maurer mai mult decât numele lui! Suficiența ziariștilor trebuie să realizeze totul și rezultatele sunt pe măsură. S-ar părea că acești domni cred că pentru muncitori orice lucru e destul de bun. Dacă ar ști acești domni că chiar lucrările cele mai bune, Marx nu le socotea încă de ajuns de bune pentru muncitori, că el socotea drept o crimă să se ofere muncitorilor ceva mai prejos decât lucrul cel mai bun!

Deplină încredere am numai în muncitorii noștri, care au depășit strălucit încercările de la 1878 încoace. Ca orice mare partid, și partidul muncitoresc va face greșeli, poate chiar greșeli mari în diferitele etape ale dezvoltării sale. Dar masele nu învață decât tocmai din urmările propriilor greșeli, din experiențele făcute pe propria lor piele. Toate acestea vor fi însă depășite, și la noi mai ușor chiar decât în alte părți, pentru că băieții noștri au o sănătate de fier și apoi, pentru că Berlinul care cu greu s-ar putea debarasa de caracterul lui berlinez, este ca, de altfel, și Londra, doar formal un centru al țării și nu așa cum e Parisul pentru Franța. M-am necăjit destul de des din cauza muncitorilor francezi și englezi — deși puteam înțelege cauzele greșelilor comise — dar niciodată după 1870 muncitorii germani nu mi-au dat motive de supărare; indivizi izolați, vorbind în numele lor, da; niciodată însă masele, care aduceau lucrurile pe făgașul cel bun. Aș putea chiar paria că nu voi ajunge niciodată într-un conflict cu aceste mase.

Al d-tale, *F. Engels*

2 Către Joseph Bloch la Königsberg

Londra, 21 septembrie 1890 (*fragment*)

Mult stimate domn,

Scrisoarea dvs. din 3 crt. mi-a fost trimisă la Folkestone; cum acolo nu aveam cartea respectivă⁴, n-am putut să vă răspund. La 12 sept., când m-am întors acasă, mă așteptau atâtea probleme urgente, încât de-abia astăzi ajung să vă scriu câteva rânduri. Vă înșir toate acestea pentru a explica întârzierea și pentru a-mi cere scuze.

★ ★ ★

Ad II, eu înțeleg astfel prima dvs. teză: Potrivit concepției materialiste asupra istoriei, determinant în istorie este, *în ultimă instanță*, producerea și reproducerea vieții reale. Nici Marx, nici eu n-am afirmat vreodată mai mult. Și dacă cineva denaturează această teză, susținând că factorul economic este *singurul* determinant, transformă teza de mai sus într-o frază goală, abstractă și absurdă. Situația economică este baza, dar diferitele elemente ale suprastructurii: formele politice ale luptei de clasă și rezultatele ei — orânduirea de stat, instaurată de clasa învingătoare, după câștigarea bătăliei etc. — formele juridice și chiar reflectarea tuturor acestor bătălii reale în mintea participanților, teoriile politice, juridice, filozofice, concepțiile religioase și dezvoltarea lor ulterioară, în sisteme de dogme, influențează de asemenea desfășurarea luptelor istorice și determină în multe cazuri, în special *forma* lor. Există aici o interacțiune a tuturor acestor factori, în cadrul căreia mișcarea economică, croindu-și drum prin mulțimea nesfârșită de întâmplări (adică de lucruri și de evenimente a căror legătură internă este atât de îndepărtată sau atât de greu de stabilit, încât o putem ignora, considerând-o ca inexistentă) se impune în cele din urmă ca ceva necesar. Altminteri, aplicarea teoriei la o perioadă istorică oarecare ar fi un lucru mai ușor decât rezolvarea unei ecuații simple de gradul întâi.

Istoria ne-o făurim noi înșine, dar o făurim, în primul rând, în cadrul unor premise și condiții bine determinate. Printre acestea cele economice sunt, în ultimă instanță, hotărâtoare. Dar și cele politice etc., ba chiar tradiția, care mai dănuie în mintea oamenilor, joacă un rol, chiar dacă nu hotărâtor. Statul prusian s-a format și s-a dezvoltat de asemenea ca urmare a unor cauze istorice, în ultimă instanță economice. Dar nu s-ar putea susține, fără a da dovadă de pedanterie, că, dintre numeroasele state mici din Germania

⁴ Nota EP: F. Engels. *Originea familiei, a proprietății private și a statului.*

de nord, tocmai Brandenburgul a fost destinat de necesitatea economică și nu și de alți factori (în primul rând de faptul că datorită stăpânirii Prusiei, Brandenburgul a fost implicat în problemele poloneze și, prin aceasta, chiar în relațiile politicii internaționale care de altfel au fost hotărâtoare în momentul constituirii casei de Austria) pentru rolul de mare putere în care s-a întruchipat deosebirea economică, de limbă și, de la Reformă încolo, chiar și de religie dintre nord și sud. Cu greu ar reuși cineva, fără a se face de răs, să explice prin factorul economic existența fiecărui stătuț german din trecut și din prezent sau originea mutației consonantice din germana cultă, care a transformat zona de demarcație geografică constituită de lanțul muntos de la Sudeți până la Taunus, într-o adevărată breșă de-a lungul Germaniei!

În al doilea rând însă, istoria se înfăptuiește astfel încât rezultatul final provine întotdeauna din conflictele multor voințe individuale, care, fiecare la rândul ei, devine ceea ce este datorită unei multitudini de condiții de viață speciale; sunt deci nenumărate forțe care se interferează, un grup infinit de paralelograme de forțe, din care ia naștere o rezultantă a evenimentului istoric, care, la rândul lui, poate fi considerat produsul unei forțe acționând ca un tot *inconștient* și lipsit de voință. Căci ceea ce vrea unul, este respins de altul, iar ceea ce rezultă este ceva ce n-a dorit nimeni. Astfel, istoria de până acum s-a desfășurat asemenea unui proces natural, fiind supusă, în esență, aceluiași legi ale mișcării. Dar din faptul că voințele individuale — din care fiecare în parte nu vrea altceva decât îi cer constituția sa fizică și condițiile exterioare, în ultimă instanță economice (fie ale sale personale, fie cele general-sociale) — nu realizează ceea ce vor, ci se contopesc într-o medie generală, într-o rezultantă comună, de aici nu trebuie totuși să se tragă concluzia că aceste voințe sunt egale cu zero. Dimpotrivă, fiecare în parte contribuie la această rezultantă și, în această măsură, este cuprinsă în ea.

Apoi aș vrea să vă rog să studiați această teorie din surse originale, și nu la a doua mână, ceea ce este mult mai ușor. Marx nu a scris nimic în care această teorie să nu joace un rol. Îndeosebi „Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte” constituie un admirabil model de aplicare a ei. În „Capitalul” întâlnim numeroase asemenea referiri. Apoi mi-aș permite să menționez și lucrările mele: „Domnul Eugen Dühring revoluționează știința” și „Ludwig Feuerbach și sfârșitul filozofiei clasice germane”, în care am făcut cea mai amănunțită expunere, din câte știu că există, a materialismului istoric.

De faptul că, uneori, cei mai tineri dau laturii economice mai multă importanță decât i se cuvine, suntem vinovați în parte noi înșine, Marx și cu mine. Față de adversari a trebuit să accentuăm acest principiu fundamental, pe care ei îl negau, și n-am avut întotdeauna timp, loc și prilej să acordăm atenția cuvenită celorlalți factori care participă la această interacțiune. Dar

de îndată ce se ajungea la expunerea vreunei perioade istorice, deci la aplicarea practică, lucrurile se schimbau, și nicio eroare nu mai era posibilă. Din păcate, însă, prea des se întâmplă să crezi că ai înțeles perfect o teorie nouă și că o poți aplica fără dificultate de îndată ce ți-ai însușit — și nici măcar întotdeauna bine — principiile ei fundamentale. Or, de acest reproș nu-i pot scuti pe unii dintre „marxiștii” mai noi și lui i se datorează și unele uimitoare confuzii.

Referitor la problema I, am mai găsit ieri (scriu aceste rânduri la 22 sept.) în Schoemann „Griechische Alterthümer”, Berlin 1855, I, p. 52, următorul pasaj care confirmă întru totul cele spuse de mine mai sus: „Este știut că în Grecia din perioada mai târzie, căsătoriile între frați și surori având mame diferite nu erau considerate incestuoase.”

Nădăjduiesc că înapăimântatoarele mutitilări de frază pe care le-am făcut pentru a fi cât mai scurt, nu vă vor supăra prea tare și rămân al dvs. devotat,

F. Engels

3 Către Conrad Schmidt la Berlin

Londra, 27 octombrie 1890

Dragă Schmidt,

Profit de prima oră liberă pentru a-ți răspunde. Cred că ar fi foarte bine dacă ai accepta propunerea de a lucra la ziarul „Züricher Post”. În domeniul economiei, acolo ai putea avea mereu ceva de învățat, mai ales dacă ai în vedere că Zürichul nu este, totuși, decât o piață financiară și de speculații de mâna a treia, drept care impresiile culese acolo sunt atenuate sau denaturate de o dublă și triplă reflectare. Vei putea însă cunoaște practic întregul mecanism și vei fi nevoit să urmărești buletinele de bursă de prima mână de la Londra, New York, Paris, Berlin și Viena, care îți vor dezvălui piața mondială așa cum apare ea ca piață financiară și de efecte. Cu reflectările economice, politice și de alt fel se petrece același lucru care se desfășoară în ochiul omului; ele trec printr-o lentilă convergentă și de aceea apar răsturnate, cu capul în jos. Aici, însă, lipsește sistemul nervos, capabil să le readucă în poziție corectă. Comerciantul vede mișcarea industriei și a pieței mondiale numai ca o reflectare răsturnată a pieței financiare și de efecte; de aceea pentru el efectul devine cauză. Asta am constatat-o încă în deceniul al 5-lea, la Manchester; pentru a-ți forma o idee despre dezvoltarea industriei și despre maximele și minimele ei periodice, buletinele de bursă din Londra nu ți-ar fi putut fi de absolut niciun folos, pentru că domnii aceia voiau să explice toate fenomenele prin crizele de pe

piața financiară, care de cele mai multe ori nu erau, la rândul lor, altceva decât niște simptome. Atunci era vorba de a contesta apariția crizelor industriale ca urmare a supraproducției temporare, așa că problema avea și un caracter tendențios, propice denaturărilor. Acum acest punct cade — pentru noi, cel puțin, definitiv — și apoi este un fapt cert, că piața financiară poate avea și ea propriile ei crize, în care perturbările directe intervenite în industrie joacă numai un rol secundar sau chiar niciunul. În această privință, mai sunt de stabilit și de cercetat multe lucruri din ultimii 20 de ani, mai ales pe plan istoric.

Acolo unde există diviziunea muncii pe scară socială, intervine și un proces de autonomizare a muncilor parțiale. Producția este în ultimă instanță factorul hotărâtor. Dar de îndată ce comerțul cu produse se autonomizează față de producția propriu-zisă, el urmează o mișcare proprie, care, deși în general e dominată de mișcarea producției, se supune, totuși, în unele privințe și în cadrul acestei dependențe generale, legilor sale proprii, inerente naturii acestui factor nou. Această mișcare are propriile ei faze și, la rândul ei, acționează asupra mișcării producției. Descoperirea Americii s-a datorat goanei după aur, care îi mânase pe portughezi mai întâi în Africa (vezi Soetbeer „Edelmetall-Produktion”) deoarece industria europeană, care în secolele al 14-lea și al 15-lea se dezvoltase enorm, precum și comerțul corespunzător ei cereau mai multe mijloace de schimb pe care Germania — mare producătoare de argint în perioada 1450–1550 — nu le putea furniza. Cucerirea Indiei de către portughezi, olandezi și englezi între 1500 și 1800, a avut drept scop *importul din India*, căci la un export în părțile acelea nu se gândise nimeni. Și, totuși, ce uriașe repercusiuni au avut asupra industriei aceste descoperiri și cuceriri dictate de interese pur comerciale! Abia necesitățile legate de *exportul* în țările respective au creat și dezvoltat marea industrie.

La fel stau lucrurile și cu piața financiară. De îndată ce comerțul de bani se separă de comerțul de mărfuri, el are — în anumite condiții determinate de producție și de comerțul de mărfuri — și o dezvoltare proprie, faze și legi speciale, condiționate de propria lui natură. Dacă la aceasta se adaugă și faptul că, în evoluția sa ulterioară, comerțul de bani se extinde devenind comerț de efecte, că aceste efecte nu constau numai în titluri de stat, ci și în acțiuni ale întreprinderilor industriale și de transporturi, comerțul de bani cucerindu-și astfel o dominație directă asupra unei părți a producției care, în linii generale, îl domină, atunci reacția exercitată de comerțul de bani asupra producției devine și mai puternică și mai complexă. Cei care fac comerț de bani sunt proprietari ai căilor ferate, ai minelor, ai întreprinderilor siderurgice etc. Aceste mijloace de producție capătă un dublu caracter: acțiunea lor trebuie să se adapteze când intereselor producției nemijlocite, când cerințelor

acționarilor, în măsura în care aceștia sunt comercianți de bani; un exemplu foarte elocvent: căile ferate din America de Nord, a căror exploatare depinde întru totul de operațiile de moment de la bursă ale unui Jay Gould, Vanderbilt etc., operații care nu au nimic comun cu activitatea unor căi ferate și cu interesele ei ca mijloc de comunicație. Chiar aici, în Anglia, am fost martorii unor lupte de decenii între diferitele societăți feroviare pentru delimitarea teritoriilor lor, lupte în care s-au cheltuit sume enorme, nu în interesul producției și al comunicațiilor, ci numai din cauza unei rivalități care de cele mai multe ori n-a avut drept scop decât facilitarea operațiilor de bursă ale comercianților de bani, deținători de acțiuni.

Prin aceste câteva precizări în legătură cu concepția mea asupra raportului dintre producție și comerțul de mărfuri și dintre acestea două și comerțul de bani, am și răspuns, în fond, la întrebările d-tale în legătură cu materialismul istoric în general. Toate acestea pot fi înțelese cel mai ușor din punctul de vedere al diviziunii muncii. Societatea creează anumite funcții comune de care nu se poate lipsi. Oamenii destinați acestor funcții formează o nouă ramură a diviziunii muncii în cadrul *societății*. Aceasta le creează interese deosebite chiar și față de mandatarii lor; ei devin independenți față de aceștia și așa apare statul. Din acest moment se întâmplă ceea ce are loc în comerțul de mărfuri și, mai târziu, în comerțul de bani: noua forță autonomă trebuie, ce-i drept, să urmeze în general mișcarea producției, însă, în virtutea autonomiei relative care îi este inerentă sau, mai exact, a autonomiei care i-a fost cândva conferită și care s-a dezvoltat apoi treptat, ea acționează la rândul ei asupra condițiilor și mersului producției. Avem de-a face aici cu interacțiunea a două forțe inegale, mișcarea economică, pe de o parte, și noua putere politică, pe de altă parte, care aspiră la cât mai multă autonomie și care, o dată instituită, este dotată și cu o mișcare proprie; în mare, mișcarea economică se impune, dar ea va trebui să sufere și reacția mișcării politice create de ea însăși și dotate cu o relativă independență, mișcare a puterii de stat, pe de o parte, și a opoziției create o dată cu aceasta, pe de altă parte. Așa cum mișcarea pieței industriale se reflectă în genere și sub rezervele arătate mai sus în piața financiară — și se reflectă, bineînțeles, *răsturnat* — tot așa în lupta dintre guvern și opoziție se reflectă lupta claselor, care existau și luptau și înainte, dar se reflectă tot răsturnat, nu direct, ci indirect, nu ca luptă de clasă, ci ca luptă pentru principii politice și se reflectă atât de răsturnat, încât a fost nevoie de un mileniu, ca să descoperim acest lucru.

Reculul puterii de stat asupra dezvoltării economice poate fi de trei feluri: în aceeași direcție, și atunci dezvoltarea va fi mai rapidă; în direcția opusă ei, și în acest caz orice popor mare din zilele noastre va suferi un eșec; sau poate să bareze dezvoltării economice anumite căi și să-i impună altele. Acest caz

se reduce, în ultimă instanță, la unul dintre cele două cazuri precedente. Este însă limpede că în cazul al II-lea și al III-lea, puterea politică poate să aducă mari prejudicii dezvoltării economice și provoca o mare risipă de forțe și de materiale.

Există și cazul de cucerire și distrugere brutală a unor resurse economice, ceea ce înainte făcea ca, în anumite împrejurări, întreaga dezvoltare economică locală și națională să dispară. Astăzi un asemenea caz are de cele mai multe ori efecte contrare, cel puțin la popoarele mari; cu timpul, învinsul câștigă uneori din punct de vedere economic, politic și moral mai mult decât învingătorul.

Același lucru se întâmplă și cu dreptul; de îndată ce devine necesară noua diviziune a muncii, care creează juriști de profesie, apare de asemenea un domeniu nou, autonom, care, deși în linii generale este dependent de producție și de comerț, posedă totuși și o capacitate specifică de acțiune asupra acestor domenii. Într-un stat modern, dreptul nu numai că trebuie să corespundă situației economice generale, să fie expresia ei, dar trebuie să fie și o expresie logică în sine, care să nu se infirme pe sine însăși ca urmare a unor contradicții interne. Pentru a se realiza acest lucru, se atentează tot mai mult la fidelitatea reflectării relațiilor economice. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât se întâmplă mai rar ca un cod de legi să fie expresia brutală, neatenuată și nefalsificată a dominației unei clase. Chiar și numai acest lucru ar veni în contradicție cu „noțiunea de drept”. Noțiunea de drept pură, consecventă a burgheziei revoluționare din anii 1792–1796 a fost falsificată în multe privințe încă din codul lui Napoleon, iar în măsura în care este întruchipată acolo, ea trebuie să sufere zi de zi tot felul de atenuări determinate de forța crescândă a proletariatului. Și totuși, codul lui Napoleon continuă să stea la baza tuturor noilor codificări pe toate continentele. Astfel, cursul „dezvoltării dreptului” constă, în mare parte, numai în aceea că mai întâi se încearcă să se înlăture contradicțiile care rezultă din traducerea directă a relațiilor economice în principii juridice și să se stabilească un sistem juridic armonios, iar apoi în aceea că influența și constrângerea dezvoltării economice ulterioare fac mereu câte o breșă în acest sistem și-l implică în noi contradicții (pentru moment nu vorbesc aici decât de dreptul civil).

Reflectarea relațiilor economice ca principii juridice este de asemenea în mod necesar o reflectare răsturnată cu capul în jos; ea are loc fără ca cei în cauză să-și dea seama; juristul își închipuie că operează cu teze apriorice, pe când acestea nu sunt de fapt decât reflectări economice, așa că totul este așezat pe cap. Și mi se pare de la sine înțeles că această răsturnare, care, atâta timp cât nu este descoperită, constituie ceea ce noi numim *concepție ideologică*, să acționeze la rândul ei asupra bazei economice și să o poată modifica în anumite limite. Baza dreptului succesoral, dacă presupunem aceeași treaptă

de dezvoltare a familiei, este economică. Cu toate acestea va fi greu de dovedit că, de pildă, libertatea absolută de testare în Anglia și limitarea ei riguroasă în Franța au până în cele mai mici amănunte numai cauze economice. Dar ambele exercită la rândul lor o puternică acțiune asupra economiei prin faptul că influențează repartitia bunurilor.

În ceea ce privește domeniile ideologice care plutesc în sfere și mai înalte — religia, filozofia etc. — acestea au în conținut preistoric găsit și preluat de perioada istorică, conținut pe care astăzi l-am numi absurditate. Toate aceste reprezentări false despre natură, despre esența omului însuși, despre spirite, puteri magice etc. au la bază, de cele mai multe ori, un element economic doar negativ; nivelul economic scăzut din perioada preistorică are drept completare, iar pe alocuri și drept condiție, ba chiar drept cauză, reprezentările false despre natură. Și chiar dacă necesitatea economică a fost și a devenit din ce în ce mai mult principalul resort al cunoașterii progresive a naturii, ar fi totuși o pedanterie să se caute cauze economice pentru toată această absurditate din vremurile primitive. Istoria științelor este istoria înlăturării treptate a acestei absurdități, respectiv a înlocuirii ei printr-o absurditate nouă, dar din ce în ce mai puțin stupidă. Oamenii care se îndeletnicesc cu aceasta aparțin unor sfere specifice ale diviziunii muncii, iar ei au impresia că lucrează într-un domeniu independent. Și în măsura în care ei alcătuiesc un grup independent în cadrul diviziunii sociale a muncii, în aceeași măsură producțiile lor, inclusiv erorile lor, influențează întreaga dezvoltare socială și chiar dezvoltarea economică. Cu toate acestea ei se află de asemenea sub influența dominantă a dezvoltării economice. În filozofie, de pildă, acest lucru poate fi ușor dovedit pentru perioada burgheză. Hobbes a fost primul materialist modern (în sensul secolului al 18-lea), dar a fost absolutist pe vremea când în toată Europa monarhia absolută era în plină înflorire și când în Anglia se începuse lupta împotriva poporului. Locke a fost atât în religie cât și în politică un produs al compromisului de clasă din 1688⁵. Deiștii englezi⁶ și continuatorii lor mai

⁵ Nota EP: Este vorba de *lovitura de stat din 1688*, în urma căreia în Anglia a fost răsturnată dinastia Stuart și instaurată monarhia constituțională în frunte cu Wilhelm de Orania (începând din 1689), având la bază un compromis între aristocrația funciară și marea burghezie. Istoriografia engleză burgheză a numit această lovitură de stat „glorioasa revoluție”.

⁶ Nota EP: Deiștii — adepți ai doctrinei filozofico-religioase care-l consideră pe Dumnezeu cauză primară rațională și impersonală a universului, dar neagă intervenția lui în viața naturii și a societății. În condițiile dominației concepției feudal-ecclesiastice despre lume, deismul s-a situat adesea pe poziții raționaliste, criticând concepția teologică medievală despre lume și demascând parazitismul și șarlatania clerului. În același timp însă, deiștii făceau un compromis cu religia, pronunțându-se în favoarea menținerii ei într-o rațională pentru masele populare.

consecvenți — materialiștii francezi — au fost adevărații filozofi ai burgheziei, francezii au fost chiar filozofii revoluției burgheze. În filozofia germană de la Kant la Hegel filistinul german este prezent — când pozitiv, când negativ. Dar filozofia fiecărei epoci, ca domeniu determinat al diviziunii muncii, are ca premisă un material ideologic determinat, care i-a fost transmis de predecesorii ei și de la care pornește. Iată de ce țări rămase în urmă din punct de vedere economic pot, totuși, să aibă în filozofie rolul viorii întâi: Franța secolului al 18-lea față de Anglia, pe a cărei filozofie s-au sprijinit francezii, iar mai târziu Germania față de amândouă. Dar atât în Franța cât și în Germania, filozofia, ca și înflorirea generală a literaturii în acea epocă au fost rezultatul unui avânt economic. Supremația definitivă a dezvoltării economice față de aceste domenii este pentru mine indiscutabilă, dar ea are loc în condiții dictate de însuși domeniul respectiv; în filozofie, de pildă, prin acțiunea unor influențe economice (care în majoritatea cazurilor nu acționează decât deghizate în veșmânt politic etc.) asupra materialului filozofic existent, transmis de predecesori. Economia nu creează aici nimic a novo, dar ea determină felul modificării și dezvoltării materialului ideatic existent, însă, în majoritatea cazurilor o face în mod indirect, dat fiind că reflexele politice, juridice, morale sunt acelea care exercită cea mai mare influență directă asupra filozofiei.

Despre religie am spus ceea ce era absolut necesar în ultimul capitol din lucrarea mea asupra lui Feuerbach.⁷

Așadar, dacă Barth consideră că noi am negat orice acțiune pe care o exercită, la rândul ei, reflectarea politică etc. a mișcării economice asupra acestei mișcări, atunci el luptă pur și simplu cu morile de vânt. N-are decât să citească „Optsprezece Brumar” al lui Marx, unde se vorbește aproape numai despre rolul deosebit al luptelor și evenimentelor politice, firesc în cadrul dependenței lor generale de condițiile economice. Sau „Capitalul”, de pildă, capitolul despre ziua de muncă, unde se arată că legislația, care este totuși un act politic, acționează atât de energic. Sau să citească capitolul despre istoria burgheziei (capitolul 24)⁸. Sau, de ce am mai lupta noi oare, pentru dictatura politică a proletariatului, dacă puterea politică este din punct de vedere economic neputincioasă? Violența (adică puterea de stat) este și ea o forță economică!

Dar acum n-am timp să critic cartea. Întâi trebuie să apară volumul al III-lea⁹; de altfel cred că treaba asta ar putea s-o facă foarte bine și Bernstein, de pildă.

⁷ Nota EP: F. Engels. *Ludwig Feuerbach și sfârșitul filozofiei clasice germane*.

⁸ Nota EP: Capitolul intitulat „Așa-numita acumulare primitivă”.

⁹ Nota EP: Al „Capitalului”.

Ceea ce lipsește tuturor acestor domni este dialectica. Ei nu văd niciodată altceva decât aici cauza, dincolo efectul. Că aceasta este o abstracție goală, că în lumea reală astfel de opoziții polare metafizice nu există decât în timpul crizelor, că tot acest proces măreț se desfășoară sub forma interacțiunii — fie și a unor forțe foarte inegale, dintre care mișcarea economică este net cea mai puternică, primordială, hotărâtoare, că aici nimic nu e absolut, ci totul relativ — acest lucru ei nu-l văd defel, pentru ei Hegel n-a existat.

Cât privește conflictul din sânul partidului, domnii din opoziție m-au târât cu forța în el, așa că n-am avut încotro. Modul în care m-a tratat domnul Ernst este absolut incalificabil, aş putea cel mult să-l consider infantil. Îl compătimeșc mult pe acest om, pentru că, bolnav fiind, este nevoit să scrie pentru a trăi. Dar un om cu o imaginație atât de bogată, încât nu poate citi un rând fără să-l interpreteze exact invers decât a intenționat autorul, ar putea să-și utilizeze imaginația într-un alt domeniu decât cel al socialismului. Să scrie romane, drame, studii critice și altele de genul acesta; astfel el va dăuna numai culturii burghize, iar nouă ne va fi de folos. Până atunci, poate că se va perfecționa într-atât, încât va fi în stare să dea ceva și pe tărâmul nostru. Trebuie însă să spun, că niciodată și nicăieri nu am avut prilejul să întâlnesc o îngrămădire de nimicuri necoapte și de stupidenie absolută, ca cea oferită de această opoziție. Și acești tineri încă necopti, care nu văd nimic în afară de nemărginita lor înfumurare, vor să dicteze tactica partidului! Dintr-o singură corespondență a lui Bebel din „Arbeiter-Zeitung” din Viena am aflat mai mult decât din toată grămada de ineptii ale acestor domni. Iar ei își închipuie că valorează mai mult decât această minte clară, care pătrunde lucrurile într-un mod uluitor de exact și, în câteva cuvinte, le prezintă atât de convingător! Toți aceștia sunt niște beletrști ratați, dar chiar și beletristul realizat este un individ incomod.

Mi-ar părea rău ca „Volkstribüne” să-și înceteze apariția. Sub conducerea dumitale redacțională s-a dovedit că un asemenea săptămânal, al cărui conținut este mai mult teoretic decât actual, poate realiza totuși ceva mulțumitor — și eu știu doar ce fel de colaboratori ai dumneata! Ce-i drept, apariția sa în continuare, alături de „Neue Zeit”, care între timp se tipărește săptămânal, este problematică. În orice caz, dumneata te vei bucura să scapi de toate suferințele și plăcerile redacției și să poți găsi timp pentru alte ocupații decât munca pur gazetărească. De altfel, în curând și la Berlin ecoul ultimului scandal va marca totul, și cel ce se află în mijlocul acestui iureș cu greu mai poate lucra.

Publicarea pasajului din scrisoarea mea n-a dăunat cu nimic, dar e mai bine ca asemenea lucruri să nu se întâmple. În scrisori, scrii ce-ți vine în minte, repede, fără să verifici etc. și atunci se poate să-ți scape o expresie de care să

se lege unul dintre aceia care la noi, pe Rin, sunt numiți Korinthen Scheisser¹⁰ și să tragă cine știe ce concluzii stupide.

Multe mulțumiri pentru urările pe care mi le-ai făcut anticipat cu ocazia aniversării a 70 de ani; până atunci mai e, totuși, o lună. În general, mă simt bine, numai că trebuie să-mi cruț în continuare ochii și n-am voie să scriu la lumina de gaz. Să sperăm că așa va fi și de acum încolo.

Acum, însă, trebuie să închei.

Salutări cordiale, al d-tale,
F. Engels

4 Către Franz Mehring la Berlin

Londra, 14 iulie 1893 (*fragment*)

Abia astăzi reușesc să vă mulțumesc pentru amabilitatea de a-mi fi trimis „Lessing-Legende”. N-am vrut să vă răspund numai cu o confirmare pur formală a primirii cărții, ci să vă spun totodată câte ceva despre ea, despre conținutul ei. De aici întârzierea.

Am să încep cu sfârșitul — cu anexa despre materialismul istoric, în care ați reunit minunat și într-un mod convingător pentru orice persoană nepărtinitoare principalele fapte. Dacă am ceva de obiectat, este că îmi atribuiți merite mai mari decât îmi revin, chiar dacă ar fi să socotesc tot ceea ce — cu timpul — aș fi descoperit probabil și singur, dar ceea ce Marx, cu acel coup d’œil¹¹ mai ager pe care-l avea și cu perspectiva lui mai largă, a descoperit mult mai repede. Când ai norocul să colaborezi patruzeci de ani cu un om ca Marx, de obicei atâta timp cât acesta trăiește nu ești prețuit așa cum crezi că ai merita; când însă omul cel mare încetează din viață, se poate ușor întâmpla ca cel mai mic să fie prețuit mai mult decât merita, și tocmai aceasta mi se pare că e acum cazul cu mine; istoria va face până la urmă ordine în toate acestea, dar până atunci voi dispărea și eu și n-am să mai știu de nimeni și de nimic.

Încolo lipsește numai un singur punct, care însă, de regulă, n-a fost niciodată îndeajuns relevat nici în lucrările lui Marx, nici în ale mele și în legătură cu care avem cu toții aceeași vină. Și anume, noi toți am pus în primul rând accentul principal pe faptul că ideile politice, juridice și celelalte reprezentări ideologice, precum și acțiunile determinate de aceste idei, *derivă* din faptele

¹⁰ Nota EP: Om de nimic.

¹¹ Nota EP: Privire.

economice fundamentale, și *nici nu puteam face altfel*. Dar, procedând în felul acesta, noi am neglijat latura formală în favoarea conținutului: modul în care aceste idei etc. se nasc. Lucrul acesta a constituit pentru adversari un prilej binevenit pentru tot felul de neînțelegeri, respectiv denaturări; un exemplu grăitor în această privință este Paul Barth.

Ideologia este un proces pe care așa-numitul cugetător îl împlinește, ce-i drept, în chip conștient, dar fals conștient. Adevăratele forțe motrice care-l pun în mișcare îi rămân necunoscute, altfel n-ar fi un proces ideologic. Prin urmare, el își închipuie forțe motrice false, aparente. Dat fiind că este un proces de gândire, el îi deduce și conținutul, și forma din gândirea pură, fie din propria sa gândire, fie din aceea a premergătorilor săi. El operează cu un material pur intelectual, pe care, fără să-l privească mai de aproape, îl consideră ca emanat din gândire și nu-i mai caută vreo altă origine mai îndepărtată, independentă de gândire; pentru el aceasta este, de altminteri, de la sine înțeles, deoarece orice acțiune, fiind *mijlocită* de gândire, îi apare în ultimă instanță și *intemeiată* pe gândire.

Ideologul istoric (cuvântul „istoric” trebuie să fie înțeles aici pur și simplu ca denumire colectivă pentru politic, juridic, filozofic, teologic — pe scurt, pentru toate domeniile care aparțin *societății* și nu pur și simplu naturii) — ideologul istoric are, deci, în fiecare domeniu științific un material care s-a format în mod independent din gândirea generațiilor anterioare și care, în mintea acestor generații succesive, a trecut printr-o dezvoltare proprie, independentă. Desigur că și fapte exterioare, aparținând diferitor domenii, au putut să contribuie la influențarea acestei dezvoltări, dar aceste fapte însele nu sunt, la rândul lor, conform unei presupuneri tacite, altceva decât simple roade ale unui proces de gândire, așa că tot mai rămânem în sfera gândirii pure, care a mistuit — în aparență cu succes — chiar și faptele cele mai încăpățănate.

Mai ales această aparență a unei istorii independente a organizării de stat, a sistemelor juridice, a reprezentărilor ideologice din fiecare domeniu în parte este tocmai ceea ce orbește pe cei mai mulți oameni. Dacă Luther și Calvin „au depășit” religia catolică oficială, dacă Hegel „i-a depășit” pe Fichte și pe Kant, dacă Rousseau, cu al său „Contrat social” republican, „a depășit” indirect pe constituționalistul Montesquieu, apoi fiecare din aceste înfăptuiri rămâne în cadrul teologiei, al filozofiei, al științelor politice, constituie o etapă în istoria acestor domenii ale gândirii și nu iese deloc din domeniul gândirii. Și de când la aceasta s-a mai adăugat și iluzia burgheză despre caracterul de veșnicie și de ultimă instanță al producției capitaliste, chiar și depășirea mercantiliștilor de către fiziocrați și A. Smith trece drept o simplă victorie a gândirii; e socotită nu ca oglindirea în gândire a realităților economice schimbate, ci ca înțelegerea

justă, în sfârșit dobândită, a unor condiții reale care au existat pretutindeni și dintotdeauna. Dacă Richard Inimă-de-Leu și Filip August, în loc să se încurce în cruciade, ar fi introdus comerțul liber, atunci am fi fost scutiți de 500 de ani de mizerie și de ignoranță.

Această latură a problemei, pe care nu pot s-o ating aici decât în treacăt, am neglijat-o, cred, cu toții mai mult decât se cuvine. E vechea poveste: totdeauna se neglijează la început forma în favoarea conținutului. După cum am mai spus, și eu am făcut aceasta, iar de greșeală nu mi-am dat seama decât post festum. Deci nu numai că sunt departe de a vă face vreun reproș din pricina aceasta — ca unul care m-am făcut vinovat mai înainte de aceeași greșeală, nu sunt îndreptățit, dimpotrivă —, dar aș vrea totuși să vă atrag atenția pentru viitor asupra acestui punct.

Legată de aceasta este și concepția stupidă a ideologilor că, întrucât negăm că diferitele sfere ideologice care joacă un rol în istorie ar avea o dezvoltare istorică independentă, negăm de asemenea și orice *întrăurire* a lor *asupra istoriei*. La baza ei stă concepția vulgară, nedialectică, despre cauză și efect ca poli opuși unul altuia într-un chip rigid, ignorarea absolută a acțiunii reciproce. Că un moment istoric, odată ce a fost adus pe lume de alte cauze, în ultimă instanță economice, poate reacționa la rândul lui asupra mediului său, ba chiar asupra propriilor sale cauze — asta o uită domnii aceștia adeseori aproape intenționat. Așa, de pildă, Barth, vorbind despre cler și religie, p. 475 a cărții dvs. Felul cum l-ați dat gata pe acest tip, a cărui platitudine întrece orice așteptare, mi-a făcut multă plăcere. Și pe unul ca ăsta îl fac profesor de istorie la Leipzig! Pe lângă el, bătrânul Wachsmuth, care era și el bătut în cap, dar care avea un deosebit simț al realității, era cu totul altfel de om.

Despre carte nu pot, de altfel, decât să repet ceea ce am spus în repetate rânduri despre articole încă pe vremea când au apărut în „Neue Zeit”: este indiscutabil cea mai bună expunere de până acum a genezei statului prusian, aș putea spune chiar singura bună, tratând, în majoritatea cazurilor, în mod just și până în cele mai mici amănunte, toate fenomenele în conexiunea lor. E regretabil însă că n-ați putut include în lucrare întreaga dezvoltare ulterioară până la Bismarck și, involuntar, sper că o veți face cu altă ocazie, întocmind tabloul general în conexiunea lui, de la marele elector Frederic Wilhelm și până la bătrânul Wilhelm. Aveți doar studiile pregătitoare și, cel puțin în problemele cele mai importante, ele sunt ca și terminate. Iar de făcut tot trebuie făcut o dată, înainte de a se năruî întreaga șandramă; spulberarea legendelor monarhist-patriotice, chiar dacă nu este o premisă neapărat necesară a înlăturării monarhiei, care maschează dominația de clasă (căci în Germania o republică pur burgheză este perimată înainte chiar de a lua ființă), este totuși una dintre cele mai eficace pârghii în vederea acestui scop.

Atunci veți avea mai mult spațiu și mai curând ocazia să prezentați istoria locală a Prusiei ca pe o parte componentă a mizeriei generale a Germaniei. Asupra acestei probleme, punctul meu de vedere diferă în anumite privințe de al dvs., mai cu seamă în ce privește concepția despre condițiile premergătoare ale dezmembrării Germaniei și eșecul revoluției burgheze germane din secolul al XVI-lea. Când voi ajunge să refac introducerea istorică la lucrarea mea Războiul țărănesc german, ceea ce, după câte sper, se va întâmpla iarna viitoare, voi putea dezvolta acolo punctele privitoare la aceasta. Nu că le-aș considera greșite pe cele indicate de dvs., dar mai adaug câteva și le grupez oarecum în alt fel.

Studiind istoria Germaniei — care constă dintr-un lanț de mizerii — am găsit întotdeauna că abia prin compararea cu epocile corespunzătoare ale istoriei Franței găsești adevărata scară a proporțiilor, pentru că acolo se petrece întotdeauna exact contrariul celor de la noi. Acolo, închegarea statului național din disiectis membris¹² ale statului feudal are loc tocmai când noi suntem în plină decadentă. La ei, o rară logică obiectivă în întreaga desfășurare a procesului; la noi, confuzie searbădă, din ce în ce mai searbădă. La ei, cuceritorul englez din Evul Mediu și intervenția lui în favoarea naționalității provenșale și împotriva celei din nordul Franței reprezintă amestecul din afară; războaiele împotriva englezilor corespund, ca să spunem așa, războiului de 30 de ani, însă se termină cu izgonirea intervenționiștilor străini și supunerea Sudului de către Nord. Urmează apoi lupta puterii centrale împotriva vasalului burgund, care se sprijinea pe posesiunile lui din alte țări și care joacă rolul statului Brandenburg-Prusia, dar lupta se încheie cu victoria puterii centrale și definitivează crearea statului național. La noi, în schimb, tocmai în acel moment se năruie iremediabil statul național (în măsura în care „regatul german” din cadrul Sfântului Imperiu Roman poate fi numit un stat național) și începe prădarea pe scară largă a teritoriului german. Este o comparație în cel mai înalt grad rușinoasă pentru un german, dar tocmai de aceea foarte instructivă, și de când muncitorii noștri au împins Germania din nou pe primul plan al istoriei, ne vine ceva mai ușor să înghițim rușinea trecutului.

Deosebit de caracteristic pentru dezvoltarea Germaniei este și faptul că cele două state componente ale imperiului, care au împărțit până la urmă între ele întreaga Germanie, nu sunt pur germane, ci colonii întemeiate pe teritorii cucerite de la slavi: Austria — o colonie bavareză, Brandenburgul — una saxonă, și că ele și-au cucerit puterea în Germania numai prin faptul că s-au sprijinit pe posesiuni străine, negermane: Austria pe Ungaria (ca să nu mai vorbim de Boemia), iar Brandenburgul pe Prusia. La granița dinspre

¹² Nota EP: Membrele împrăștiate.

apus, care era cea mai amenințată, nu s-a întâmplat așa ceva; la granița dinspre nord, sarcina de a apăra Germania împotriva danezilor a fost lăsată pe seama danezilor, iar în sud era atât de puțin de apărat, încât înșiși grănicerii, elvețienii, au putut să se separe de Germania! Dar văd că divaghez — această flecăreală vă va dovedi cel puțin în ce măsură lucrarea dvs. a avut darul să mă stimuleze.

5 Către W. Borgius la Berlin

Londra, 25 ianuarie 1894 (*fragment*)

Iată răspunsul la întrebările:

1. Prin relații economice, pe care le considerăm ca bază determinată a istoriei societății, înțelegem modul în care oamenii unei societăți determinate își produc mijloacele de trai și schimbă între ei produsele (în măsura în care există o diviziune a muncii). Așadar, aici este inclusă *întreaga tehnică* a producției și a transportului. Această tehnică determină, după concepția noastră, și modul de schimb, apoi modul de repartitie a produselor și, prin aceasta, după descompunerea societății gentile, și împărțirea societății în clase, deci relațiile de dominație și supunere, și, prin aceasta, statul, politica, dreptul etc. În noțiunea de relații economice mai sunt incluse și *baza geografică* pe care acestea se desfășoară, apoi rămășițele efectiv transmise ale treptelor de dezvoltare economică anterioară, care s-au păstrat adeseori numai prin tradiție sau vis inertiae¹³, precum și, firește, mediul exterior care înconjoară această formă socială.

Dacă, după cum spuneți dvs., tehnica depinde în cea mai mare parte de stadiul în care se află știința, apoi, într-o și mai mare măsură, depinde aceasta de stadiul și necesitățile tehnicii. Dacă societatea are o necesitate tehnică, ea împinge știința înainte mai mult decât zece universități. Întreaga hidrostatică (Torricelli etc.) a luat naștere în Italia, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, ca urmare a necesității de a regla cursul torenților din munți. Despre electricitate știm ceva temeinic abia din momentul în care a fost descoperită aplicabilitatea ei tehnică. În Germania însă, din păcate, există obiceiul de a se scrie istoria științelor ca și cum acestea ar fi picat din cer.

2. Noi considerăm că, în ultimă instanță, condițiile economice sunt acelea care determină dezvoltarea istorică. Dar rasa este ea însăși un factor economic. Aici însă nu trebuie trecute cu vederea două puncte:

¹³ Nota EP: În virtutea inerției.

- A.** Dezvoltarea politică, juridică, filozofică, religioasă, literară, artistică etc. se întemeiază pe dezvoltarea economică. Dar toate acestea acționează totodată și unele asupra celorlalte, precum și asupra bazei economice. Situația economică nu este singura cauză activă, toate celelalte fiind numai efect pasiv, ci are loc o interacțiune pe baza necesității economice, care, în ultimă instanță, se impune întotdeauna. Statul, de pildă, își exercită acțiunea prin taxe vamale protecționiste, prin liber-schimbism, printr-un sistem fiscal, bun sau rău. Chiar și sleirea totală și neputința filistinului german — izvorâte din situația economică mizeră a Germaniei din perioada 1648–1830, care s-au manifestat mai întâi sub forma pietismului, iar apoi sub aceea a sentimentalismului și a prosternării slugarnice față de prinți și de nobilime — n-au fost lipsite de efecte economice. Ele au constituit una dintre cele mai mari piedici în calea unui nou avânt, și această piedică n-a fost zdruncinată decât prin faptul că războaiele revoluției și ale lui Napoleon au transformat mizeria cronică într-o mizerie acută. Prin urmare, nu este vorba, așa cum vor să-și închipuie unii, din comoditate, de o acțiune automată a situației economice, ci oamenii își făuresc singuri istoria, însă o făuresc într-un mediu dat, care o condiționează pe baza relațiilor reale deja existente, dintre care cele economice, oricât de puternic ar putea fi influențate de celelalte — politice și ideologice —, sunt totuși, în ultimă instanță, hotărâtoare și constituie firul roșu care trece prin întreaga dezvoltare, singurul care duce la înțelegerea ei.
- B.** Oamenii își făuresc singuri istoria, dar până acum ei nu au făcut acest lucru călăuziți de o voință colectivă, după un plan colectiv, nici chiar în cadrul unei societăți date, precis delimitate. Străduințele lor se încrucișează, și tocmai de aceea, în toate societățile de felul acesta, domnește necesitatea, a cărei completare și formă de manifestare este întâmplarea. Necesitatea care își croiește aici drum prin întâmplare este, în cele din urmă, tot necesitatea economică. Aici ajungem la tratarea problemei așa-zișilor oameni mari. Faptul că cutare om mare, și nu altul, apare într-o anumită epocă, într-o anumită țară dată este, firește, o simplă întâmplare. Dar, dacă-l înlăturăm pe acest om, se va pune problema înlocuirii lui, și înlocuitorul va fi găsit *tant bien que mal*¹⁴, dar cu timpul va fi găsit. Că tocmai Napoleon, acest corsican, a fost dictatorul militar care a devenit necesar Republicii Franceze istovite de propriul ei război, a fost o întâmplare. Dar că, în lipsa unui Napoleon,

¹⁴ Nota EP: Bun sau rău.

un altul ar fi fost în locul lui — acest lucru e dovedit prin faptul că, ori de câte ori a fost necesar un asemenea om, el a fost găsit: Cezar, August, Cromwell etc. Dacă Marx a descoperit concepția materialistă a istoriei, apoi Thierry, Mignet, Guizot și toți istoricii englezi până la 1850 dovedesc că se tindea spre acest lucru, iar descoperirea aceleiași concepții de către Morgan ne arată că vremea era coaptă pentru ea, că ea trebuia tocmai să fie descoperită.

La fel stau lucrurile și cu toate celelalte fapte întâmplătoare, sau în aparență întâmplătoare, din istorie. Cu cât domeniul pe care-l cercetăm se îndepărtează mai mult de cel economic și se apropie de cel pur ideologic, abstract, cu atât mai multe elemente întâmplătoare vom găsi în dezvoltarea lui, cu atât mai multe zigzaguri va prezenta curba lui. Dar dacă veți desena axa medie a curbei, veți constata că, cu cât perioada considerată este mai îndelungată și cu cât domeniul studiat este mai vast, cu atât mai mult merge această axă paralel cu axa dezvoltării economice.

În Germania, cea mai mare piedică în calea unei înțelegeri juste este neglijarea intolerabilă, în literatură, a istoriei economice. E atât de greu nu numai să te dezveți de noțiunile istorice pe care ți le-a vârat în cap școala, dar e și mai greu să aduni materialul necesar în acest scop. Cine, de pildă, l-a citit măcar pe bătrânul G. von Gülich, a cărui aridă colecție de materiale conține totuși atâtea lucruri necesare pentru lămurirea a nenumărate fapte politice!

De altfel, cred că frumosul exemplu pe care Marx l-a dat în Optsprezece Brumar ar trebui să constituie un răspuns destul de complet la întrebările dvs., tocmai pentru că este un exemplu practic. Cred, de asemenea, că cele mai multe puncte le-am și atins în Anti-Dühring, partea I, capitolele 9–11, și partea a II-a, capitolele 2–4, ca și în partea a III-a, capitolul 1, sau în Introducere, precum și în ultimul capitol din Feuerbach.

Vă rog ca, citind cele de mai sus, să nu drămușiți fiecare cuvânt, ci să aveți în vedere ansamblul; regret că nu dispun de suficient timp pentru a vă formula totul atât de exact cum ar fi trebuit s-o fac pentru tipar.

